

Кушнір В. В.,аспірант кафедри морського та міжнародного права
Міжнародного гуманітарного університету
ORCID: 0009-0004-9328-8142

ДІЯЛЬНІСТЬ ОБСЄ ТА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ВИМОГ У СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті підкреслено, що за поточної ситуації масштабної російської агресії вимір протидії пропаганді та дезінформації у її різних складових та форматах й водночас шляхи управлінського та процесуального реагування на відповідні процеси стали у вітчизняній правничій доктрині дуже актуальним питанням, оскільки тотальне поширення агресором дезінформації та мови ненависті набуло за останні чотири роки безпрецедентного характеру.

Автор наголошує, що Україна є державою-учасницею ОБСЄ й відповідно максимально важливою залишається системна підтримка цієї структури та її органів та посадових осіб у контексті протидії російській агресії та запобігання ескалації інших конфліктів на європейському просторі. Серед іншого українські дипломати, експерти та громадянські діячі постійно викривають у діяльності ОБСЄ провокації агресора у сфері поширення дезінформації, мови ненависті, расистських та нацистських проявів.

За цих обставин неможливим вбачається ігнорування документальної та доктринальної бази, яка склалася внаслідок діяльності ОБСЄ та її інституцій саме у вимірі інформаційної війни, та, відповідно системний аналіз дослідження документальної та доктринальної бази ОБСЄ у вимірі інформаційної війни, наразі стає максимально витребуваним питанням для української правової науки, констатується у статті.

У статті автором проведено аналіз специфіки документальної та доктринальної бази ОБСЄ у вимірі інформаційної війни та формування відповідних наднаціональних правових стандартів реагування на поширення й розповсюдження інформації як контексту відповідної війни. Для цього у статті досліджене акти керівних органів ОБСЄ щодо протидії дезінформації та мови ненависті, динаміку відповідних стандартів, опрацьованих під егідою ОБСЄ, та висвітлене їх відображення у методичній та доктринальній літературі, опрацьованій в рамках ОБСЄ із сукупності відповідних питань.

Автором доведене, що сприйняття ОБСЄ загроз й викликів у сфері інформаційної війни є суміжним як з ризиками у сфері мови ненависті та дезінформації, так у контексті штучного інтелекту та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Формування цих стандартів із самого початку діяльності ОБСЄ носило вимір віднесення категорій інформаційної війни саме до мілітарного та безпекового сектору, водночас за останнє десятиріччя еволюція відповідних підходів у діяльності ОБСЄ значно уповільнилася.

Ключові слова: дезінформація, дискримінація, інформаційна війна, мова ненависті, ОБСЄ, пропаганда, свобода слова.

Kushnir V. V. OSCE activities and formation of legal requirements on information warfare area

Abstract. The article emphasizes that in the current situation of large-scale Russian aggression, the dimension of countering propaganda and disinformation in its various components and formats, and at the same time the ways of managerial and procedural response to the relevant processes, have become a very relevant issue in the domestic legal doctrine, since the total spread of disinformation and hate speech by the aggressor has become unprecedented over the past four years.

The author emphasizes that Ukraine is a participating state of the OSCE and, accordingly, the systematic support of this structure and its bodies and officials in the context of countering Russian aggression and preventing the escalation of other conflicts in the European space remains extremely important. Among other things, Ukrainian diplomats, experts and civil society activists constantly expose the aggressor's provocations in the field of disinformation, hate speech, racist and Nazi manifestations in the activities of the OSCE.

Under these circumstances, it is impossible to ignore the documentary and doctrinal base that has developed as a result of the activities of the OSCE and its institutions in the dimension of information warfare, and, accordingly, a systematic analysis of the study of the documentary and doctrinal base of the OSCE in the dimension of information warfare is currently becoming the most sought-after issue for Ukrainian legal science, the article states.

In the article, the author analyzes the specifics of the documentary and doctrinal base of the OSCE in the dimension of information warfare and the formation of relevant supranational legal standards for responding to the dissemination and dissemination of information as the context of the relevant war. To this end, the article examines the acts of the OSCE governing bodies on countering disinformation and hate speech, the dynamics of relevant standards developed under the auspices of the OSCE, and highlights their reflection in the methodological and doctrinal literature developed within the OSCE framework on a set of relevant issues.

The author proves that the OSCE's perception of threats and challenges in the field of information warfare is related both to the risks in the field of hate speech and disinformation, and in the context of artificial intelligence and modern information and communication technologies. The formation of these standards from the very beginning of the OSCE's activities was based on the attribution of information warfare categories to the military and security sectors, while over the past decade the evolution of relevant approaches in the OSCE's activities has slowed down significantly.

Key words: *discrimination, disinformation, freedom of speech, hate speech, information warfare, OSCE, propaganda.*

Вступ. За поточної ситуації масштабної російської агресії вимір протидії пропаганді та дезінформації у її різних складових та форматах й водночас шляхи управлінського та процесуального реагування на відповідні процеси стали у вітчизняній правничій доктрині дуже актуальним питанням, оскільки тотальне поширення агресором дезінформації та мови ненависті набуло за останні чотири роки безпрецедентного характеру.

Україна є державою-учасницею ОБСЄ й відповідно максимально важливою залишається системна підтримка цієї структури та її органів та посадових осіб у контексті протидії російській агресії та запобігання ескалації інших конфліктів на європейському просторі. Серед іншого українські дипломати, експерти та громадянські діячі постійно викрикують у діяльності ОБСЄ провокації агресора у сфері поширення дезінформації, мови ненависті, расистських та нацистських проявів. За цих обставин неможливим вбачається ігнорування документальної та доктринальної бази, яка склалася внаслідок діяльності ОБСЄ та її інституцій саме у вимірі інформаційної війни.

Відповідно системний аналіз дослідження документальної та доктринальної бази ОБСЄ у вимірі інформаційної війни, наразі стає максимально витребуваним питанням для української правової науки. Дослідження діяльності ОБСЄ, зокрема у контексті протидії російської агресії можна відстежити у роботах Бабіна Б.В., Баймуратова М.О., Громо-

венка К.В., Кормича Б.А., Тицької Я.О., але при цьому досі не відбулося комплексного аналізу цих факторів саме у контексті відображення протидії мові ненависті, підтримки російської агресії дезінформації.

Таким чином **метою** цієї статті є аналіз специфіки документальної та доктринальної бази ОБСЄ у вимірі інформаційної війни та формування відповідних наднаціональних правових стандартів реагування на поширення й розповсюдження інформації як контексту відповідної війни. Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати наступний комплекс наукових **завдань**, а саме провести аналіз актів керівних органів ОБСЄ щодо протидії дезінформації та мові ненависті, дослідити динаміку відповідних стандартів, опрацьованих під егідою ОБСЄ, та висвітлити їх відображення у методичній та доктринальній літературі, опрацьованій в рамках ОБСЄ із сукупності відповідних питань.

Методологічно наукова стаття опрацьована із застосуванням цілісного комплексу традиційних та сучасних методів й підходів правничої науки, серед іншого із використанням телеології, герменевтики й онтології, які традиційно вживаються для аналізу діяльності наднаціональних інституцій. Водночас у роботі були використані прогностичні, програмні, порівняльні, системні й аналітичні методи, які дозволили висвітлити складові еволюції стандартів ОБСЄ у контексті сучасних викликів інформаційної війни. Під час

написання статті автором були проаналізовані автентичні англomовні тексти документів та посібників ОБСЄ, викладені на офіційних ресурсах цієї організації.

Виклад основного матеріалу. Питання інформаційної війни найбільш рельєфно на європейському вимірі отримали свій розвиток у форматі діяльності Нарад з безпеки та співробітництва у Європі, які надалі набули відображення у вигляді ОБСЄ. Засадничий Гельсінський заключний акт 1975 року ще не передбачав будь-яких загроз у сфері інформаційної діяльності, навіть навпаки, він містив низку приписів щодо спрощення обміну інформацією між європейськими державами, серед іншого констатує, про «важливе значення поширення інформації з інших держав-учасників та кращого ознайомлення з такою інформацією» [4].

Але вже у Документі копенгагенської Наради конференції з людського виміру у червні 1990 р. зазначалося, що європейські країни мають «вживати ефективних заходів, включаючи, відповідно до їх конституційних систем та їхніх міжнародних зобов'язань, прийняття таких законів, які можуть бути необхідні для забезпечення захисту від будь-яких актів, які являють собою підбурювання до насильства проти осіб або груп, засноване на національній, расовій, етнічній або релігійній дискримінації» [3].

Ця теза була розвинута у Паризькій хартії для нової Європи у листопаді 1990 р., де, у контексті запровадженого Нарадами феномену людського виміру, зазначалося про «рішучість боротися проти всіх форм расової та етнічної ненависті, антисемітизму, ксенофобії та дискримінації щодо будь-кого, а також переслідування з релігійних та ідеологічних мотивів» [2]. Таким чином із самого початку діяльності Нарад акцент у можливій протидії наступній інформаційній війні робився через категорії протидії мові ненависті та дискримінації.

У Документі четвертої зустрічі Ради Міністрів майбутньої ОБСЄ у грудні 1993 р., містилася окрема Декларація Наради про агресивний націоналізм, расизм, шовінізм, ксенофобію та антисемітизм. При цьому відповідні явища, а саме расизм, шовінізм, ксенофобію та антисемітизм, Декларація

ув'язувала саме з «зростаючі проявами агресивного націоналізму, такими як територіальний експансіонізм», тобто прямо ув'язала відповідну мову ненависті із конфліктом та з підготовкою до конфлікту, а отже з інформаційною війною.

Декларація зазначала, що «ці явища можуть призвести до проявів насильства, прагнення до відділення із застосуванням сили та до розбратів на етнічному ґрунті, а в найгірших випадках до варварської практики масових депортацій, етнічних чисток та насильства щодо невинних цивільних осіб». Також констатувалося, що «агресивний націоналізм, расизм, шовінізм, ксенофобія та антисемітизм створюють обставини етнічної, політичної та соціальної напруженості в державах та у відносинах між ними» та «підривають міжнародну стабільність», не тільки у вимірі «загальних прав людини», але й стосовно ризиків війни [3].

Надалі, у Будапештському документі «На шляху до справжнього партнерства в нову епоху» 6 грудня 1994 р. учасники Нарад додатково конкретизували суб'єктність відповідних небезпечних дій на міжнародному рівні, констатувавши, що «дії, особливо з боку урядів, щодо розпалювання ненависті та нагнітання міжетнічної напруженості за допомогою засобів масової інформації можуть бути раннім попередженням про конфлікт, що назріває» [3].

Тим самим мова ненависті у вимірі нагнітання расизму та дискримінації у документах Наради була атрибутована як елемент інформаційної війни значно раніше, ніж в актах ООН чи інших європейських структур. Надалі Стамбульський документ саміту ОБСЄ від 19 листопада 1999 р. висловив щодо цього окрему «стурбованість зловживанням засобами масової інформації у зонах конфліктів для розпалювання ненависті та міжетнічної напруженості» [3], втім, не роблячи акцент на суб'єктності такого зловживання.

Примітно, що надалі, у Хартії ОБСЄ про попередження тероризму та боротьбу з ним, затвердженій на десятій зустрічі Ради Міністрів ОБСЄ 7 грудня 2002 р., держави учергове зобов'язалися «боротися з пропагандою ненависті та вживати необхідних заходів для

недопущення зловживання засобами масової інформації та інформаційними технологіями з терористичною метою, забезпечуючи відповідність таких заходів внутрішньому законодавству, міжнародному праву та прийнятим у рамках ОБСЄ зобов'язанням», але водночас продекларували «позитивну роль, яку засоби масової інформації можуть відігравати у пропаганді толерантності та взаєморозуміння» [3].

Тим самим, як й в окремих документах ООН, категорія пропаганди сприймається в актах ОБСЄ подвійно, не тільки як протиправна діяльність чи загроза, але і як формат реалізації певних позитивних процесів чи досягнення окремих соціально позитивних та соціально значущих цілей.

У 2004 році в документі «Толерантність та боротьба з расизмом, ксенофобією та дискримінацією» ОБСЄ окремо вказало на виклики «пропаганди расизму, ксенофобії та антисемітизму в Інтернеті, які не ставили б під загрозу свободу інформації та свободу вираження» та делегувало дослідження зазначених питань до щорічних Нарад ОБСЄ з оцінки виконання, присвячених людському виміру, а також вітало зусилля неурядових організацій з відстеження расистських, ксенофобських та антисемітських матеріалів в Інтернеті, а також щодо поширення та оприлюднення інформації про отримані результати [3].

Надалі щодо цього ОБСЄ провело спеціальну Нараду щодо взаємозв'язку між расистською, ксенофобською та антисемітською пропагандою в Інтернеті та злочинами на ґрунті ненависті (Париж, 15-16 червня 2004 року), а також Семінар експертів ОБСЄ щодо боротьби з використанням Інтернету для терористичних цілей (Відень, 13-14 жовтня 2005 року) й Семінар експертів ОБСЄ та Ради Європи з питання запобігання тероризму, боротьби з підбурюванням та пов'язаною з ним терористичною діяльністю (Відень, 19-20 жовтня 2006 року), й делегувало відповідні функції до мандату як Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (далі – БДІПЛ), так й Представника ОБСЄ з питань свободи засобів масової інформації [3].

Крім того, під егідою ОБСЄ було розгорнуто широку та активну діяльність щодо опрацювання відповідних експертних думок та позицій. Серед іншого, в офіційній публікації організації «Зусилля БДІПЛ щодо протидії злочинам на ґрунті ненависті» наводилися тези тодішнього Директора Бюро, Міхаеля Г. Лінка, про те, що «Злочини на ґрунті ненависті мають здатність підривати безпеку через те, що вони викликають або загострюють напругу в широких верствах суспільства. Внаслідок цієї напруги можуть виникати, своєю чергою, ширші конфлікти, в які будуть залучені різні громади, що може спричинити посилення громадянських заворушень і навіть насильницькі дії» [7].

Публікація підкреслювала, що ОБСЄ приділяє особливу увагу злочинам на ґрунті ненависті з тієї причини, що вони є одним із найнебезпечніших проявів нетерпимості та «становлять загрозу безпеці окремих осіб та згуртованості суспільства і, крім того, потенційно можуть призводити до широкомасштабних конфліктів та насильства» та характеризувала протидію таким злочинам саме у вимірі «забезпечення умов мирного співіснування» держав, тобто сприймала такі злочини не як просто протиправну діяльність чи порушення прав людини, а саме як складник загроз міждержавного конфлікту [7].

Примітно, що у новому дослідницькому звіті ОБСЄ 2024 р. «Свобода медіа, демократія та безпека» констатується, що «країни, що перебувають у перехідній фазі до демократії або автократії, є більш нестабільними, менш інституціоналізованими та, отже, більш схильними до внутрішніх збройних конфліктів», при цьому «помірний рівень свободи медіа пов'язаний з вищим ризиком внутрішніх збройних конфліктів», підвищення такого рівня знижує вірогідність конфлікту та водночас посилює стійкість держави до викликів зовнішнього інформаційного впливу [6].

Питання ризику конфлікту, який викликати мова ненависті, зокрема й цілеспрямоване, відображалось й у посібниках ОБСЄ для національних правоохоронних структур, відповідно «Розуміння суті антисемітських злочинів на ґрунті ненависті та задоволення потреб єврейських громад, пов'язаних із безпекою»

2017 р. та «Розуміння мови ненависті» 2015 р. Так, у посібнику ОБСЄ 2015 року вказується, що «злочини на ґрунті ненависті посилають сигнал неприйняття цілим громадам і несуть у собі зерно потенційних конфліктів, оскільки вони можуть зрости як кількісно, так і з огляду на рівень насильства» та «якщо це збагнути й вжити рішучих заходів, циклу насильства може бути покладено край» [10].

Водночас у практичному посібнику ОБСЄ 2017 року додається, що «антисемітизм і злочини на ґрунті ненависті антисемітського характеру, як і раніше, викликають серйозну, а в деяких випадках – щораз більшу стурбованість у регіоні ОБСЄ», й що попре «офіційне відкидання та засудження державами-учасницями ОБСЄ», антисемітизм до цього часу отримує власні прояви як у прихованому, так й у цілком відкритому вимірі.

Підручник ОБСЄ додає, що «традиційні антисемітські стереотипи та теорії змови можуть виходити на передній план у контексті антисемітських нападів як чинники, що провокують або супроводжують такі напади», й прямо ув'язує пропаганду антисемітизму з викликами провокування конфліктів [9].

Не оминуло ОБСЄ й аспектів штучного інтелекту як складника сучасної мови ненависті, дезінформації та інформаційної війни. У підготовленому у 2021 р. Офісом Представника ОБСЄ з питань свободи медіа документі «Штучний інтелект та дезінформація як багатосторонній політичний виклик» констатується, що «системні проблеми, в принципі, виникають не тільки в результаті дезінформації як такої», бо сьогодні «ключову роль тут грає саме поширення дезінформації за допомогою штучного інтелекту», яка «настільки збільшує масштаб окремого проблематичного контенту, що призводить до виникнення або втрати системних наслідків, що формують загрози миру та безпеці» [1]. Зазначений документ додає, що «технологічна обробка нашого інформаційного простору штучним інтелектом кардинальним чином впливає на те, з якими ідеями та інформацією ми знайомимосся в Інтернеті» та «створює загрозу інформаційному плюралізму».

Серед інструментів категорії штучного інтелекту документ 2021 р. наводить приклад

«армії ботів», що «використовуються з метою вдосконалення неавтентичних дій, здатні поширювати дезінформацію та посилювати її вплив», а також «використовується для розміщення інформації в Інтернеті з метою зниження видимості контенту, який представляє суспільний інтерес» [1].

Зазначений документ ОБСЄ додає, що «алгоритмічне регулювання інформації часто обмежує можливість виявлення протилежних думок, тим самим порушуючи залученість користувачів, але водночас викликає сенсаційний й оманливий контент для підвищення такої замученості», при тому, що «дезінформація стирає представлення про істину та факти».

Документ додає, що «небезпечно поєднання цільової реклами та дезінформації в Інтернеті не тільки послаблює реалізацію та реалізацію особистих прав людини, але може підтримувати основи демократії, світу, безпеки та розвитку суспільства», тим самим прямо ув'язуючи відповідну активність штучного інтелекту та його користувачів із категоріями інформаційної війни. Варто окремо відзначити, що ОБСЄ не лише найбільш послідовно ув'язує категорії мови ненависті та дезінформації з виміром інформаційної війни, але й робить спроби протидіяти цим загрозам шляхом застосування механізмів, найбільш властивих саме міжнародним безпековим процесам.

У рішенні Постійної ради ОБСЄ № 1039 від 26 квітня 2012 р. було вирішене «активізувати самостійні та колективні зусилля щодо забезпечення безпеки при всеосяжному та міжвимірному використанні інформаційних та комунікаційних технологій» за принципом «безпеки при використанні інформаційно-комунікаційних технологій та безпеки самих технологій» [5]. Тоді було вирішене розробити «проект комплексу заходів зміцнення довіри з метою підвищення міждержавної співпраці, транспарентності, передбачуваності та стабільності та зменшення ризиків помилкового сприйняття, ескалації та конфліктів, які можуть виникнути внаслідок використання інформаційно-комунікаційних технологій».

Надалі, рішенням Постійної ради ОБСЄ рішенням № 1106 від 3 грудня 2013 р. державам рекомендувалося «на добровільних заса-

дах представляти свої міркування з різних аспектів національних і транснаціональних загроз у сфері безпеки під час використання інформаційно-комунікаційних технологій» [5].

Держави мали, так саме на добровільних основах, «проводити консультації на належному рівні з метою знизити ймовірність помилкового сприйняття та можливого виникнення політичної чи військової напруженості, чи конфлікту, які можуть виникнути внаслідок використання інформаційно-комунікаційних технологій та забезпечити захист критично важливої національної та міжнародної інформаційної інфраструктури, включаючи забезпечення її цілісності». Держави отримували можливість ініціювати консультації в рамках процедур ОБСЄ у випадку виникнення відповідних інцидентів.

Для цього в рамках ОБСЄ утворювався контактний пункт, призначений для спрощення зв'язку та ведення діалогу з питань безпеки під час використання інформаційно-комунікаційних технологій та самих технологій. Для формування «узгодженої термінології та сприяння продовженню діалогу», державам ОБСЄ рекомендувалося «першим кроком представити на добровільній основі перелік використовуваних ними термінів, що стосуються безпеки при використанні інформаційно-комунікаційних технологій та самих технологій, що супроводжується поясненням або визначенням за кожним терміном», та зазначалося, що надалі «держави-учасниці спробують скласти узгоджений консенсусом глосарій» [5].

Наступне рішення Постійної ради ОБСЄ № 1202 від 10 березня 2016 р. рекомендувало європейським державам запрошувати та залучати до участі у відповідних процесах комунікації «представників приватного сектору, наукових кіл, центрів передового

досвіду та громадянського суспільства», так саме як й спростити «використання схвалених владою та захищених каналів зв'язку для запобігання та зниження ризиків помилкового сприйняття, ескалації напруженості та конфлікту, а також з метою уточнення технічних, правових та дипломатичних механізмів» у сфері інформаційної політики.

При цьому рішення № 1202 додавало, що держави ОБСЄ мають «сприяти державно-приватному партнерству та розвивати механізми обміну передовим досвідом реагування на загальні виклики безпеки, пов'язані з використанням інформаційно-комунікаційних технологій» та проводити обмін інформацією про загрози, пов'язані з такими технологіями, обмін передовим досвідом; розробку спільних заходів реагування на загальні виклики, ухвалення на національних систем класифікації інцидентів у сфері інформаційно-комунікаційних технологій залежно від їх масштабів та серйозності тощо [8].

Таким чином сприйняття ОБСЄ загроз й викликів у сфері інформаційної війни є суміжним як з ризиками у сфері мови ненависті та дезінформації, так у контексті штучного інтелекту та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Формування цих стандартів із самого початку діяльності ОБСЄ носило вимір віднесення категорій інформаційної війни саме до мілітарного та безпекового сектору, водночас за останнє десятиріччя еволюція відповідних підходів у діяльності ОБСЄ значно уповільнилася.

Водночас імплементація відповідних стандартів ОБСЄ в Україні має враховувати ситуацію масштабної російської агресії та повинна при цьому носити комплексний та системний характер, що зумовлює безперечну необхідність наступних наукових розвідок щодо викликів інформаційної війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Artificial Intelligence and Disinformation as a Multilateral Policy Challenge. Brief Paper for the Expert Meeting organized by the Office of the OSCE Representative on Freedom of the Media on 7 December 2021. Prepared by Deniz Wagner Adviser to the OSCE Representative on Freedom of the Media. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/0/506702.pdf>
2. Charter of Paris for a New Europe, 21 November 1990. OSCE. URL: <https://www.osce.org/mc/39516>
3. Commitments. Freedom of the Media. Freedom of Expression. Free Flow of Information. Conference on Security and Co-operation in Europe (CSCE) and Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). 1975-2017. 4th Edition. OSCE. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/4/f/99565_0.pdf

4. Helsinki Final Act. 1 August 1975. OSCE. URL: <https://www.osce.org/helsinki-final-act>
5. Initial Set of OSCE Confidence-Building Measures to Reduce the Risks of Conflict Stemming from the Use of Information and Communication Technologies. Permanent Council Decision № 1106, 3 December 2013. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/1/109168.pdf>
6. Media Freedom, Democracy and Security. Research Report. Marina Nord, Martin Lundstedt, Staffan Lindberg. July 2024. OSCE. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/3/0/572878_1.pdf
7. ODIHR's Efforts to Counter Hate Crime. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/2/b/68668.pdf>
8. OSCE Confidence-Building Measures to Reduce the Risks of Conflict Stemming from the Use of Information and Communication Technologies. Permanent Council Decision No. 1202, 10 March 2016. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/a/227281.pdf>
9. Understanding Anti-Semitic Hate Crimes and Addressing the Security Needs of Jewish Communities. A Practical Guide. OSCE/ODIHR 2017. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/c/c/317166.pdf>
10. Understanding Hate Crimes. A Handbook for Ukraine. OSCE/ODIHR 2015. OSCE. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/4/9/208176.pdf>

Дата першого надходження статті до видання: 13.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 17.04.2026